

Unelma paremmasta eilisestä: harha menneisyyden puhtaasta kielestä

»Käännöksessä käytetään puhtainta suomen kieltä», »tyylipuhdas», »puhtain kirjakieli» – tyypillisiä ja tuttuja kuvauksia, joilla eri aikoina on luonnehdittu suomen kieltä ja sen käyttöä. Esittelen tässä kirjoituksessa joitakin huomioita siitä, miten käsitys kielen puhtaudesta ilmenee fennistiikan historiassa ja mitä vaikutuksia tällä käsityksellä on ollut.

Puhtaan kielen ihanne johtaa ajatukset helposti kielentutkimuksen normatiivisiin sovelluksiin, kielenhuoltoon ja opetukseen, mutta yhtä lailla käsitys kielen puhtaudesta saattaa ohjata muussakin tutkimuksessa tutkijan ongelmanasettelua, tavoitteita, aineiston määrittelyä ja metodologiaa.

Mitä on kielen puhtaus?

Suomessa kirjoitetun kielen kehityksessä samoin kuin opetuksessa ja tutkimuksessa on eri aikoina pidetty ihanteena kahta keskenään läheistä ominaisuutta: kielestä on etsitty vanhinta ja alkuperäisintä muotoa ja toisaalta on pyritty löytämään puhtain ja suomalaisin kielenmuoto. Alkuperäisyyttä ja aitoutta tavoiteltiin kansanmurteiden ja äännehistorian keruun ja tutkimisen avulla, puhtautta taas sillä, että kirjakielen kehittäjät ja vaalijat torjuivat vieraita vaikutteita, nimenomaan vieraita lainasanoja.

Kirjakielen tietoisin kehittelyn aikaan, erityisesti ns. murteiden taistelun aikaan, 1820-luvulla keskusteltiin mm. eri murteiden kelpoisuudesta kirjakielen pohjaksi. Yhtenä kriteerinä tarkasteltiin nimenomaan murteen aitoutta. Castrénin mukaan äännehistoriallisesti alkuperäisin kieli on paras kielen muoto ja siten sopivin kirjakielen pohjaksi (1841: 6–13; häntä referoi ja kommentoi Ojansuu 1900). Samaa alkuperäisyyden ihannetta noudattaen Becker halusi ottaa savon murteen kirjakielen pohjaksi, koska se hänen mielestään oli vanhin ja aidoin murre ja koska se sisälsi hyvin vähän lainasanoja ja oli muodoiltaan rikas (Becker 1824: IV).

Kielen puhtaus, erityisesti puhtaus vieraista vaikutteista, on lähes ensimmäisten suomenkielisten tekstien ajoista lähtien mainittu hyvän kielen ihanteeksi. Tämä ihanne ohjasi mm. ensimmäisen raamatunkäännöskomitean työskentelyä 1600-luvulla; Rapola mainitsee 1642 valmistuneen raamatunkäännöksen ansioiksi oikeinkirjoituksen vakiinnuttamisen ja ruotsalaisista lainasanoista vapautumisen (1962: 44–86). Vieraiden sanojen käytöstä varoiteltiin myös pappeja, mm. Sorolainen moittii postillassaan (ilmestyi 1620-luvulla) pappeja näin (sitaatti Strengin mukaan 1916):

Mutamat pytävät sisällewetä heidän saarnans oudoia ja mucalaisija sanoja ja tahtovat sen canssa osotella heidän oppins ja vijsaudens.

Kirjakielen tietoisin kehittämisen aikaan tärkeänä pidettiin kielen omaperäisen sanavaraston kartuttamista. Kehitettäessä erikoisalojen kieltä kehitettiin erikoisalojen sanastoa, varsinkin vieraskielisten termien käännösvastineita. Sanoja tarvittiin kaikilla inhimillisen elämän aloilla. Niinpä 1800-luvun lopulla perustettiin esimerkiksi lääkäriseura Duodecim vaalimaan ja kehittämään puhdasta suomenkielistä lääketieteen sanastoa, toinen tieteellinen seura Vipuset kehitti fysiikan ja matematiikan alan sanastoa, Suomen liikemies-yhdistys liikealan sanastoa (Vir. 1901: 13). Vieraiden sanojen sijaan oli muodostettava omaperäisiä vastineita, ja niinpä tietoinen sanastonkehitys ohjasi myös tutkijoiden suuntautumista: tämän työn tärkeitä välineitä olivat etymologinen tutkimus, äännehistoria ja sanamuodostuksen morfologia. Rapola kuvailee tätä kielentutkimuksen ja -ohjailun linjaa kahdella sanalla: puhdistusliike ja sivistysliike (1962: 110), kieli puhdistetaan vieraista vaikutteista ja sivistetään kartuttamalla sanavarastoa kulttuurikielen tarpeisiin.

Puhtaus ei ole vain kielisysteemin ominaisuus, sitä voidaan tarkastella myös kielenkäyttötilanteissa. Kielen käytön tutkimuksessa fennistit ovat usein lähteneet oletuksesta, että kielen keskeisin funktio on nimenomaan informaation välittäminen. Tämän ajatuksen toi esiin mm. Setälä lauseopissaan kuvaamalla, että »lause on ajatuksen kielellinen ilmaus» (1890: 1). Kirjakielen kehittämisen aikaisista koulukunnista ns. tarkoituksenmukaisuuskoulukunta oli sitä mieltä, että paras ilmaus on se, joka vie parhaiten merkityksen perille (Setälä 1896a: 116). Kielen on siis käsitetty välittävän merkityksiä, jotka ovat erillisinä olemassa ja joista kullekin on löydettävissä optimaalinen kielellinen ilmaus. Muut ilmaukset ovat myös mahdollisia, mutta ne eivät välttämättä vie merkitystä yhtä hyvin perille. Käsitys maailmaa konstituovasta kielestä on tuntematon (ks. myös Seppänen 1992), samoin käsitys kielen monifunktioisuudesta.

Näkemyks kielestä informaation välittäjänä on johtanut mm. siihen, että opetuksen

Havainnot

ja kielenohjailun sisällöksi on idealisoitu ns. asiattyli. Tämä asiattyli on homogeeninen, erityisen hyvin viestejä välittävä – ja vain asiallisia, neutraaleja viestejä välittävä – kielenmuoto, joka ei vaihtelee puhujan eikä tilanteen mukaan. Rainio kuvailee asiattyliä näin (1972: 14):

Asiattyli on verrattavissa ikkunalasiin, se ei muuta todellisuutta. Asiattyli tarjoaa viitekehukseksi sanojen tavalliset, yleiset merkitykset. – – Juuri asiattyliä tarvitsee jokainen yhteiskunnan jäsen pystyäkseen sopeutumaan siihen koneistoon, jonka osana toimii. – – Koska asiattyliä käytettäessä halutaan lukijalle välittää jokin asiasisältö, on tyyli sitä parempaa, mitä täsmällisemmin, nopeammin ja miellyttävämmiin vastaanottaja voi tekstin omaksua.

Morfologian alalla puhtauden ihanteen voi nähdä johdosten säännönmukaisuutta korostavana kuvaustapana. Johdoksia on kuvattu sääntöjen avulla: jos jollekin johdokselle ei löydy samanlaista johtamissääntöä kuin muille, on johdos kielenohjailun näkökulmasta virheellinen eikä sovi kieleen, olipa johdos kuinka tuttu ja vakiintunut hyvänsä. Tällaisia ohjeita on annettu mm. verbistä *vaieta* (ei ole hyväksyttävissä, koska ei ole semantiikaltaan samanlainen muutosverbi kuin *kaveta* ja *levetä*, Vir. 1913: 198), johdoksesta *kaivaus* (kantana ei ole supistumaverbi kuten muissa *us-*johdoksissa, pitäisi olla *kaivamus*, Setälä 1896a: 124) sekä *kivetyks* ja *seuranta* (pitäisi olla *kiveys* ja *seuruu*, ks. Itkonen 1988).

Silloin kun kieltä tarkastellaan nimenomaan sanoittain, johtimittain, johdoksettain, äänneittain, ylipäätään enintään lauseen kokoisina yksiköinä, puhtaus tavallisimmin käsitetään lähinnä sanaston tai yksittäisten morfeemien ja rakenteiden puhtaudeksi. Niinpä syntaksin alalta esitetyt puhtausihanteet ovat koskeneet rektioita tai sijarakenteita, mm. paikallissija-attribuutteja (*»talo parvekkeella»*) ja sanajärjestystä.

Puhtaaseen kieleen kuuluu myös merkitysten vakioisuus ja tarkkarajaisuus; sanojen semanttisia kenttiä ei saa sekoittaa tai

käyttöalaa laajentaa. Tämäntapaisia käsityksiä kielestä on esitetty 1800-luvun lopulta näihin päiviin saakka. Esimerkiksi koulu-termit *ala-aste* ja *keskiaste* sekoittavat olemassa olevien sanojen merkityksiä, joten ne olisi vaihdettava toisiksi (ks. tästä Kangas 1988); *huomioida*-verbi tarkoittaa vain huomioiden tekemistä, eikä sitä siis tule käyttää merkityksessä 'ottaa huomioon'; verbi *to- teuttaa* voi saada vain abstraktin objektin; sanalla *valmius* ei oikeastaan ole tarkkaa merkitystä lainkaan, joten sitä tulisi välttää. Kirjoittamis- ja kielenkäytönoppaissa sekä äidinkielen kirjoissa on vakiintunut tavaksi luetella äänneasultaan läheisiä johdoksia ja erotella niiden merkityksiä. Selkein esimerkki tällaisista johdosten tarkkamerkityksisyydestä huolehtimisesta on teos Täsmennyssanasto (Vesikansa 1974).

Edelleenkin kirjakielen opetuksessa, tyylioppaissa ja oppikirjoissa arvotetaan ilmauksia sen mukaan, kuinka omaperäisiä, alkuperäisiä, kotoperäisiä, suomen kielelle tyypillisiä tai toisaalta vieraita, uusia, vieraiden mallien mukaisia jne. ne ovat. Useat näistä kriteereistä ovat johdettavissa siitä ihanteesta, että kieli on parhaimmillaan silloin, kun se on mahdollisimman alkupe- räistä ja siten puhdasta vieraasta vaikutuksesta (kielenhuollossa esitetyjä kriteereitä on koontanut Leino 1989).

Mistä puhtaan kielen ihanne tuli?

Kielen puhtauden ihannointi ei ole uusi ilmiö, ei liioin vain suomen kielen tutkimuksessa ja opetuksessa tyypillinen. Jo Aleksandriassa muinaiset kreikkalaiset tutkiesaan vanhoja käsikirjoituksia pyrkivät kehittämään kielentutkimusmenetelmiä, joilla rinnakkaisista käsikirjoituksista pystyttäisiin löytämään puhtain, aidoin ja alkupe- räisin teksti (ks. esim. Lyons 1968: 9). Lyons kutsuu (mp.) klassisuuden harhaksi (*classic fallacy*) tätä uskomusta, jonka mukaan jossain menneisyydessä on ollut turmeltumattoman, puhtaan kielen aika.

Tuo puhtaus ja turmeltumattomuus on aikakauden aatteiden mukaan projisoitu eri lähteisiin (tästä ks. myös A. Hakulinen 1991: 412).

Historiallisesti suomalainen puhtauden ja alkuperäisyyden ihannointi on jäljitettävissä 1800-luvun aatemaailmaan. Tuolloin Euroopassa – valistuksen aikakauden jälkeen – uskonnon merkitys oli vähentynyt, niin myös ns. pyhien kielten kiinnostavuus tutkimuskohteena tai latinan kielen merkitys hallinnon ja tieteen kielenä. Hallinto, opetus, tiedonvälitys ja kirkko tarvitsivat välineekseen yhtenäisen kirjoitetun kielen; tämä synnytti kiinnostuksen kansankieliä kohtaan. Kun kuultavien, monimuotoisten puheentapojen rinnalle ruvettiin laatimaan kirjoitettua kieltä, käsitys kielestä abstrahoitui: varsinainen kieli on taustalla oleva invariantti järjestelmä, kuultava puhe puolestaan on vain yksi sen vaihtelevista, epätäydellisistä toteutumista. Niinpä murteiden käsitettiin kuuluvan samaan kieleen, vaikka niiden puhujat eivät aina edes ymmärtäneet toisiaan (Coulmas 1989: 270; Harris 1980: 6). Käsitys yhdestä yhtenäisestä kielestä puolestaan loi myös käsityksen yhtenäisestä kansasta (Andersson 1991: 44 - 46). Tällaisella yhtenäisellä kansalla on oma alkupeiränsä, omat juurensa, oma luonteensa, jotka on selvitettävä ja löydettävä. Tämä kansallishenkinen kiinnostus tutkia oman kansan kieltä teki 1800-luvusta kieliopintekijöiden, leksikografien ja filologien kulta-aikaa; Andersson puhuu filologis-leksikografisesta vallankumouksesta (1991: 71).

Filologis-leksikografinen vallankumous tapahtui myös Suomessa: 1800-luvun kielitiede oli Suomessa juurien ja alkuperän selvittämisen ja toiselta puolen omakielisen sanaston kehittelyn aikaa. Suomen kielen professoreista Castrén oli etsinyt suomalaisten sukujuuria ja sukukieliä, selvittänyt kansan taustaa; seuraava professori Lönnrot etsi suomalaisuutta kansanrunoudesta ja kehitti kieltä sepittämällä suunnattoman määrän uudissanoja (tästä laajemmin ks. A. Hakulinen, tulossa). Ennen 1800-lukua oli ilmestynyt kolme kielioppia, 1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla niitä julkaistiin

liki 20. 1700-luvun puolivälissä ilmestyi ensimmäinen varsinainen sanakirja. 1800-luvulla ilmestyi ensiksi Renvallin *Lexicon Linguae Finnicae*, vuosisadan lopulla vielä kaksi laajempaa sanakirjaa, Cannelinin ja Lönnrotin sanakirjat. Käsikirjoitteena oli jo ennen näitä aikoja ollut Gananderin laatima sanakirja.

Ei liene sattumaa, että Suomessa – samoin myös muualla – kansallisuusaatteen johtajat olivat tekemisissä kielen kanssa; olivatpa he pappeja, opettajia, tuomareita, kirjailijoita tai kielentutkijoita, heille olivat olennaisia kysymykset siitä, mikä on suomen kieli, mitkä ovat sen juuret ja alkuperä, mikä variaatiossa on alkuperäisintä, oikeinta, puhtainta suomea. Kieli ja kielentutkimus olivat siis myös yhteiskunnallisen kehityksen ja kansallisen identiteetin välineitä (ks. myös Karlsson 1975: 183).

Kielentutkijan rooli

Koska puhtaan kielen piirteitä olivat nimenomaan alkuperäisyys, kontaktittomuus, vanhuus ja aitous, oli kielen kehityksessä odotettavissa vain rappeutumista ja muutoksia huonompaan, epäpuhtaaseen ja vierasperäiseen suuntaan. Kielen muutoksia tarkastelee Setälä seuraavasti (1883: 105):

– – kieli on täällä [Koillis-Satakunnassa] kieltoisanan suhteen rappeutumassa. Oikeita, loogillisia muotoja – – tavataan vielä – –.

Eri aikoina suomen kielen tutkijat ovat nähneet tehtäväkseen pelastaa tai tallentaa kielen arkistoihin tai kuvauksiin mahdollisimman alkuperäisessä, aidossa muodossa. Halutessaan kiirehtiä kansankielen sanakirjan toimittamista Rapola perustelee hanketta näin (1947: 47, harvennukset tässä ja muualla PK:n):

– – kansankieli oli maassamme joutunut vaiheeseen, jossa vanha, vapaasti kehittynyt aines nopeasti väistyy uusien, etupäässä kirjallisten vaikutteiden tieltä. – – Keruutyöllä oli siis kiire, jos tahdottiin

Havainnot

pelasta semmoista, joka mahdollisimman elävästi kuvastaa kieltä ja kansan sivistystä omaperäisinä ja omalaatuisina, sellaisina kuin ne ovat olleet ennen kuin nykyajalle leimaa antava kanasainvälinen, yksilöllisen hävittävä, kaiken tasoittava sivistysmuoto ehtii haudata ne allensa.

Samanlaista ihannetta oli edustanut jo Florinus selvittäessään työnsä tavoitteita sananlaskukokoelmansa esipuheessa vuonna 1702 (sitaatti Rapolan mukaan 1947):

– löytää myös näissä monia vanha puhdasta Suomen sana, jotca muun kielen hembestä secoituxest näillä maan paicoilla ovat unhotukseen joutuneet.

Kun kielen säilyttäminen ja pelastaminen talteen muutosten alta ja kielenkäyttäjien unohduksilta oli näin selkeästi ohjaamassa tutkimusta, on ymmärrettävää, että suuret arkistot ja sanakirjahankkeet ovat kautta aikojen olleet fennistiikassa tyypillisiä: Ganander laati sanakirjan 1700-luvulla, Renvall, Lönnrot ja Cannelin 1800-luvulla, 1800-luvun lopulla käynnistettiin hankkeet, joiden tuloksia ovat Nykysuomen sanakirja, Suomen murteiden sanakirja, Vanhan kirjasuomen sanakirja, Suomen kielen etymologinen sanakirja ja jatkona näille Suomen kielen perussanakirja.

Pelastustehtävän ohella tai sen seurauksena kielen tutkijat ovat mieltäneet itsensä toisinaan kielen kehityksen ohjailijoiksi. Tutkija on tämän käsityksen mukaan siis myös kielen normittaja (fennistiikan normatiivisuudesta huomauttaa myös Helasvuo 1988); artikkeli voi ensin alkaa tieteellisenä kuvailuna mutta muuttua sitten normatiiviseksi ja lukijan toimintaa ohjaavaksi. Esimerkiksi nimimerkki V. T. esitellessään Virittäjässä yleiskielen puhuttelutapoja (1900: 91) vaatii kirjoituksensa lopuksi, että jokaisen lukijan on viipymättä ryhdyttävä välttämään epäsuomalaista kolmatta persoonaa ja puhuteltava kuulijaa nimenomaan toista persoonaa käyttäen.

Kielen kehityksen ohjailu voi olla esitetyntäältä oikein – väärin-normittamista.

Sen lisäksi se voi olla eri kielenmuotojen ja -käyttötapojen erilaista arvottamista. Arvot, ihmiskuva ja maailmankäsitys ylipääntään määräävät mm., millainen kielenpuhija kelpaa tutkimuksen informantiksi (ks. Kosonen 1988), mikä on kielentutkimuksen kuvauskohde ja miten tuota kohdetta tulisi kuvata. Vaikka tavoitteena on laatia deskriptiivinen sanakirja, käsitys kielen puhtaudesta, varsinaisista merkityksistä ja oikeista käyttötapoista johtaa siihen, että kuvaus on ohjaileva. Esimerkiksi sanakirjoissa sanojen merkitykset ja käyttötavat luokitellaan leksikografian periaatteiden mukaan ja kuvaukseen liitetään sanan tyyliä, käyttöalaa ja yleisyyttä koskevia kuvailuja (run., raam., kans., ark., yl., tav., erik.). Deskriptio ja ohjailun välinen ero saattaa hävitä: kielen kuvaus muuttuu oikean kielen kuvaukseksi. Esimerkiksi Rapola kuvaa Nykysuomen sanakirjan syntyajasta seuraavaan tapaan (1947: 42):

– eduskunnassa tehdyn aloitteen johdosta valmistetaan suurta »nykysuomen sanakirjaa», jonka on määrä omalla kielellämme selittää kaikkien nykyisessä kirjakielessä esiintyvien sanojen ja lausetapojen merkitykset ja niiden oikea käyttö.

Nykysuomen sanakirjan esipuheessa kuvaillaan yhtä sanakirjan tavoitteista ja käsitystä kielestä näin:

– Yleisesti esiintyviä, mutta huonoiksi tai virheellisiksi katsottavia sananmuotoja on myös jonkin verran otettu mukaan liittäen niihin viittaus paremmaksi tai oikeaksi katsottuun.

Kun oikea kieli on kuvattu ja sanakirjat käytettävissä, kielentarkastelu saattaa muuttua takaperoiseksi: kuvauksen perusteella voidaan arvioida kielenkäyttöä, eikä päinvastoin käytön perusteella kuvausta. Esimerkiksi Lönnrotin sanakirjan ansioksi Rapola (1947: 43) katsoo sen että

sanakirjasta näkee, mitä kielessämme on ja mitä mikin kielemme sana merkitsee, tai päinvastoin, mitä siinä ei ole ja mitä

esimerkiksi kirjallisuudessa ei sen vuoksi sa olla.

Puhtauden vaalimiseksi Kotikielen Seuran aikakauslehti *Virittäjä* alkoi ensimmäisistä vuosistaan lähtien julkaista palstaa, jolla kaikkea suomeksi julkaistua arvoiteltiin »kielen puolesta», olipa kyseessä kaunokirjallinen tai tieteellinen teos, suomenkielinen tai käännetty. Esimerkiksi nimimerkki O. K. arvostelee nimeltä mainiten Arvid Järnefeltin teoksen *Veljekset* (1901: 29). Arvostelussaan hän on kiinnostunut vain kielestä ja siitäkin vain normatiivisesti. *Virittäjän* alkuvuosina kielen epäpuhtaudesta, vieraiden sanojen käytöstä, oli yhtenä huomautettavaa, mutta myös muita, erityisen subjektiivisiakin, arvioita oli mahdollista esittää:

Kauneinta tyyliä loukkaavat semmoiset rumat ilmaukset kuin lauseissa --. Ruotsalaisia sanoja on käytetty aivan tarpeettomasti. --

Toinen kuvaava esimerkki on nimimerkki E. S. Y.-K:n laatima kirjoitus »Muutamia kielellisiä huomautuksia Toht. A. Grotenfelt'in "Uudemman filosofian historian" johdosta» (Vir. 1897: 45):

Vaikka tämänkaltainen pyykinpesu nykyään on käynyt vanhan-aikaiseksi – johon pääsy lienee itse uuden-aikaisessa kielentutkimuksessa, se kun näyttää rajattomasti ihailevan kaikkea mitä kieleltä lähtee – rohkenee allekirjoittanut kuitenkin pyytää sijaa seuraaville riveille. Mielestäni tulisi sellaisen lehden kuin *Virittäjän* kaikista tärkeimmäksi päämääräkseen panna juuri suomenkielisten kirja-teosten kielellinen tarkastus. Kokemus on näyttänyt, että kirjailijat, vaikka useimmiten tällaista kritiikkiä halveksivat, kuitenkin melkein aina ottavat ojentuaksensa. Ja suuremmassakin yleisössä asiallinen ja tyyni kielen-arvostelu pitää vireillä harastusta, joka kielen vastaiselle terveille kehitykselle on mitä tärkein.

Johdantonsa jälkeen E. S. Y.-K. tyyneesti ja asiallisesti käy Grotenfeltin teoksen sivu sivulta lävitse, poimii sieltä havaitsemansa puutteet, luokittelee ne (»muukalaisuus», »sanain järjestys väärä», »konditsionaali

tuntuu virheelliseltä») ja antaa korjausehdotuksensa, vai pitäisikö sanoa: -määräyksensä (»pitää olla: -- »).

Vuosikymmenten saatossa palstalta jäivät pois yksittäisten teosten ja kirjoittajien arvoinnit, mutta sama tarkastelutapa sinänsä säilyy: poimitaan virheitä ja koetetaan esittää tilalle oikeampia ilmauksia. Tämänkaltaisen palstan käyttökelpoisuus ja asema on kyseenalaistettu vasta näinä aikoina (Rahtu 1992).

Suhtautuminen eri kielimuotoihin

Kangas mainitsee (1988), että kielenhuolto- ja tutkimuskirjallisuudessa on kautta aikojen määritelty kirjakieli positiivisesti ja puhuttu kieli negatiivisesti: kirjakieli on sellainen kielenmuoto, joka noudattaa koodifioitua normia, puhekieli ei. Niin ikään kielenmuodoista kirjoitettu kieli nähdään puhtaimmaksi ja kehittyneimmäksi (kirjoitetun ja puhutun kielen käsittelystä fennistiikassa ks. Helasvuo 1988). Tämä tuntuu ristiriitaiselta siihen nähden, että kirjoitettu kieli on sekundaaria ja puhuttu kieli alkuperäisempää. Kirjoitetun kielen puhtautta on ylistetty mm. seuraavaan tapaan (Hämäläinen 1883):

Kunkin kansan kirjallinen kieli on kirjastunut kuva pitempään aikakausien puhekielestä, sillä kirjakieli perustuu kansan kieleen, jonka mukana se kehittyy ja muodostuu.

Kannattaa huomata, että Hämäläinen kirjoitti kielioppinsa aikana, jolloin esimerkiksi ensimmäisen suomenkielisen romaanin julkistamisesta oli kulunut vasta 16 vuotta – kaiken lisäksi romaania oli pidetty arvosteluissa erityisen huonona. Parhaimmillaan kirjoitettu kieli on kuitenkin merkittävä kansan sivistäjä ja jalostaja (Hämäläinen mp.).

Mutta kirjallisuudella on niin suuri vuorovaikutus kansan kieleen, että se kylläkin saattaa pelastaa oikeat ja kauniit puhutavat ja sanojen muodot ja johonkin määrään estää

Havaintoja

vääriä ja rumia muotoja kieleen perehtymästä. Senpä vuoksi onkin, joka hetki vaihtelevan ja kehittyvän puhekielen rinnalla, järjestynyt ja vakaantunut kirjakieli niin tärkeää ja välttämätöntä, ja kieleltään puhdas ja oikea kirjallisuus niin arvoisa aines kielen kehityksessä.

Samoilla linjoilla on Genetz (1881). Kie-lioppinsa johdannossa hän selvittää kirja-kielen olemusta ja yhteyksiä puhekieleen näin:

Kirjakieli perustuu pääasiallisesti läntiseen murteeseen, mutta käyttö jo alussa ja on myöhemmin aikoina alkanut yhä enemmän käyttää hyväksensä itämurteen sanavarastoa ja taivutusmuotojen runsautta y.m. etevä ominaisuuksia. Saattaa siis sanoa, että kansankielen murteet ovat yhtyneet kirjakielessä, joka kirjakieli taas sivistyksen ja kirjallisuuden levitessä vaikuttaa takaisin puhekieleen, synnyttäen yhteistä, murteellisista omituisuuksista yhä vapaampaa, sivistynyttä puhekieltä.

Kuvatunkaltainen käsitys siitä, miten kirjakieli voi sivistää, jalostaa ja edistää henkistä kasvua, on edelleen itsestäänselvä osa suomalaista arvomaailmaa. Tämän voi havaita vaikkapa lapsenhoitoa käsitteleviä kirjoja selaamalla: lapselle on nimenomaan luettava, sen sijaan keskusteluun tai kerrontaan ei juuri kehotella.

Kun 1800-luvun lopun kielioppien tekijät ja opettajat pitivät normittunutta ja normittua kirjakieltä sivistyksen symbolina, kansankieltä pidettiin ehtymättömänä lähteenä, josta voitiin nostaa yhtä ja toista kirjakieleen. Kun tämä alkuperäinen murre siivilöidään sivistyneen kirjakielen lävitse ja jätetään jäljelle vain sopivasti omituisuuksia ja erikoisuuksia, syntyy aina vain puhtaampaa kieltä. Samaan tapaan erottelee erilaisia kielimuotoja Ikola (1972: 18):

– – kirjakieli on yhteinen kirjoitetun kielen muoto, jossa kuitenkin on tilaa alueellisille ja yksilöllisille erikoisuuksille.

Esitellessään kansankielen sanakirjan suunnitelmia Kotikielen Seuralle Setälä

(1896b) perusteli hanketta sillä, että tällainen

sanakirja olisi aarreaitta suomalaiselle kirjakielelle, joka taitavasti kansankielestä sanastoa ja lauseparsia lainaamalla voisi vielä suuresti rikastua.

Sanaston lisäksi kansankieli voi antaa malleja kielenkäyttöön: L. Hakulinen esittää (1957: 13 – 19), että kansankielen malliin tulisi kirjoitetussa kielessä yleistää eräiden johdostyyppien, omistusliitteiden ja verbien nominaalimuotojen käyttöä, koska nuo muodot ja käyttötavat ovat aitosuomalaisia. Samaa ajatusta kansankielen malleista edustaa Itkonen (1975), vaikka hänen ehdotuksensa onkin päinvastainen: Itkosen mukaan esimerkiksi nominaalimuodot ovat tekstissä hankalia, koska ne keräävät ympärilleen määritteitä ja tekevät lauseista siten raskaita; nominaalimuodot eivät nimittäin kirjoitetussa kielessä Itkosen mukaan noudatakaan kansankielen mallia. Kirjoituksen ja puheen perusluonteinen ero ei estä vertaamasta kielenmuotoja ja pitämästä puhuttua kansankieltä mallina ja rikastuttajana ja vastaavasti kirjoitettua kieltä kirkastuneena murteena.

Kirjoitetun kielen ja puhuttujen murteiden kuvauksessa käytetyt metaforat kuvaavat sitä henkeä, jossa kirjakieltä kehitettiin ja jossa sitä edelleen tarkastellaan: murteista voidaan *ammentaa* tai *nostaa* ilmauksia kirjoitettuun kieleen, murteet voivat olla *lähteitä*, ne voivat *antaa malleja*, yleiskieli *sallii* murteellisia erikoisuuksia, murteelliset muodot *kelpaavat* kirjoitettuun kieleen, kirjoitettuun kieleen *pitäisi hyväksyä* se ja se ilmaus.

Kielenpuhuja on toisinaan romanttisesti idealisoitu taitavaksi ja kyvykkääksi kielenkäyttäjäksi; näin on ollut erityisesti silloin, kun rappeutuneen ja turmeltuneen kirjakielen näkökulmasta on ihasteltu korpisuomalaisen elävää ja puhdasta, turmeltumatonta kielenkäyttöä (Itkonen 1985: 102). Samaan tapaan ihanoi Setälä parhaan kielen taitajia (1896a: 145):

Paraan kielen ohjeena on – – paraiden kirjailijain kieli. Samoin kuin parasta kan-

sankieltä ei puhu murretta puhuvien enemmistö vaan muutamit kansan keskuudessa tavattavat lahjakkaat yksilöt »sanasepät», »todelliset kansankirjailijat», s.o. kansan kirjallisten tuotteiden (»kansanrunouden») säilyttäjät ja laajentajat, joiden vaikutus kansanmurteen kehitykseen ei suinkaan ole vähäksi arvatava, samoin ei myöskään paras kirjakieli ole kirjoittajain enemmistön vaan parhaston kieli.

Paunosen mukaan (1993: 87) kansankielen ihannoiti kävi mahdolliseksi 1900-luvun puolivälissä, siinä vaiheessa, kun kansanmurteet eivät enää olleet uhka kirjakielelle. Se, että murteet eivät enää uhanneet yleiskieltä, lienee tulkittavissa niin, että kirjakielen oikeinkirjoitus ja morfologia oli saatu vakiintumaan ja koulutuksen avulla kaikki suomalaiset olivat päässeet selville murteiden ja kirjakielen eroista ja erilaisesta statuksesta. Murteiden sijaan sivistyneen ja hyvän kielen vihollisiksi, kielen rappeuttajiksi, tulivat taajamien ja kaupunkikeskusten puhekielekset ja slangit (Paunonen mp.); näiden kielimuotojen keskinäiset roolit ja asemat olivat vielä vakiintumatta. Edelleenkin yleiskielen ja puhekielenmuotojen rajankäynti on hämmennystilassa siksi, että kielenkäyttötilanteet ovat muuttumassa. Paikalliskirjoitukset ovat yleistyneet ja toisaalta ohjelmat koostuvat yhä enemmän keskusteluista ja arkisista haastatteluista; tilanteita ei enää jaotella aukottomasti julkisiin ja virallisiin ja toisaalta yksityisiin ja tuttavallisiin. Hyvän kielen vihollisen muuttumista voisi tulkita niinkin, että klassisuuden harhan (ks. edeltä) hengessä 1900-luvun jälkipuolen arvomaailma projisoi puhtaan ja aidon kielen aikakauden toisaalle: kaupungistuminen ja muuttoliike katkaisivat yhteyden edellisiin sukupolviin, jolloin ihanteeksi alkoi kelpata näiden puhuma kieli. Kalevalaisen ajan ja kantasuomen ihannoiti muuttuivat heinälato- ja tukkipoikaromantiikaksi.

Kaikissa yhteyksissä murteenpuhujaa ei kuitenkaan ole romanttisesti ihannoitu. Joidenkin näkemysten mukaan kielenpuhujaa, erityisesti kansankielen puhujaa, on pidetty passiivisena vastaanottajana, holhottavana,

»tavallisena suomalaisena», »yleisönä», joka ei ymmärrä, jos tekstit laaditaan käyttäen vierasperäisiä sanoja, joita ei ole selitetty (Kieli ja virkakoneisto, s. 87).

Kielentutkija ja arvot

Tässä esittelemäni käsitykset kielen puhtaudesta ja alkuperäisyydestä, jotka ovat monella tavalla leimanneet fennistiikan tutkimusta, ovat vain yksi osoitus siitä, miten ympäröivän kulttuurin ja aikakauden arvot ovat osana tutkijan maailmankatsomusta ja siten ohjaamassa tutkimusta. Käsitykset siitä, mitä kieli on, millainen kielenmuoto kelpaa standardikieleksi, miten kielestä saadaan tietoa, miten kieltä kuvataan, mihin kielenkuvauksilla pyritään tai millaista kieltä opetetaan, eivät tule tyhjistä. Kuten Shore kirjoittaa, tällaiset arviot eivät ole kielysteemien tai aivotoimintojen ominaisuuksia, vaan ne ovat kielentutkijoiden tekemiä (1991: 203). Tutkijat puolestaan eivät elä tyhjiössä vaan omassa ympäristössään omalla aikakautenaan.

LÄHTEET

- ANDERSSON, BENEDICT 1991: *Imagined Communities*. 2., tarkistettu painos. Verso. London.
- von BECKER, REINHOLD 1824: *Finsk Grammatik*. Bibel-sällskapet tryckeri. Åbo.
- CASTRÉN M. A. 1841: *Anmärkningar rörande några ljud i Finskan*. Suomi 2.
- COULMAS, FLORIAN 1989: *The Writing Systems of the World*. Basil Blackwell. Oxford.
- E. S. Y.-K. 1897: Muutamia huomautuksia Toht. Grotenfelt'in »uudemman filosofian historian johdosta». *Virittäjä* 1: 45 – 47.
- GENETZ, ARVID 1881: *Suomen kielen äänne- ja muotooppi ynnä runousoppi*. K. E. Holm. Helsinki.

Havaintoja

- HAKULINEN, AULI (tulossa): Kielitieteen suomalaisuus. Kalevala-seuran vuosikirja.
- 1991: Kielentutkimus ja arvot. Virittäjä 95: 409 – 416.
- HAKULINEN, LAURI 1957: Tietoisesta kielenhajailustamme. Äidinkielen Opettajain Liiton vuosikirja V.
- HELASVUO, MARJA-LIISA 1988: Mitä puhutusta ja kirjoitetusta kielestä on sanottu fennistiikassa? Virittäjä 92: 395 – 401.
- HÄMÄLÄINEN, K. 1883: Suomenkielen muoto-oppi. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.
- IKOLA, OSMO 1972: Kirjakieli, puhekieli, yleiskieli ja murre. Sananjalka 14. Suomen Kielen Seuran vuosikirja. Turku.
- ITKONEN, TERHO 1975: Näillä näkymin. Kirjoituksia nykysuomesta ja sen huollosta. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 316. Helsinki.
- 1985: Selvää suomea. Kirjayhtymä. Helsinki.
- 1988: Kieliopas. 4., tarkistettu painos. Kirjayhtymä. Helsinki.
- KANGAS, AINO 1988: Merkitykset vakiintuvat, muodot karkaavat. Kielenhuolto Virittäjässä 1920-luvulta nykypäivään. Pro gradu -työ. Helsingin yliopisto. Suomen kielen laitos.
- KARLSSON, FRED 1975: Fennistiikan tieteenparadigmasta ja sen ohjausvaikutuksesta. Virittäjä 79: 179 – 193.
- Kieli ja virkakoneisto. Komiteamietintö 1981: 26. Valtion painatuskeskus. Helsinki.
- KOSONEN, KIRSTI 1988: Herroille marjassa. – Laitinen, Lea (toim.): Isosuinen nainen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki. S. 283 – 299.
- LEINO, PENTTI 1989: Kirjakieli: kansallisuisto vai puutarha? Virittäjä 93: 554 – 571.
- LYONS, JOHN 1968: Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge University Press. Cambridge.
- OJANSUU, HEIKKI 1900: M. A. Castrénin oikeakielisyysskannasta. Virittäjä 4: 59 – 62.
- O. K. 1901: Oikeakielisyyttä. Arvid Järnefelt: Veljekset, arvostelu kielen puolesta. Virittäjä 5: 41 – 46.
- PAUNONEN, HEIKKI 1993: Suomen mieli – oikea kieli. Virittäjä 97: 81 – 88.
- RAHTU, TOINI 1992: «Kielemme käytäntö». Virittäjä 96: 114 – 117.
- RAINIO, RITVA 1972: Asiatyyli ja viestintä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.
- RAPOLA, MARTTI 1947: Kieli elää. WSOY. Helsinki.
- 1962: Vanha kirjasuomi. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.
- SEPPÄNEN, LAURI 1992: Keskiaikaisia käsitteitä kielestä. Virittäjä 96: 127 – 136.
- SETÄLÄ, E. N. 1883: Lauseopillinen tutkimus Koillis-Satakunnan kansankielestä. Suomi II: 116.
- 1890: Suomen kielen lauseoppi. Oppikirjan koe. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.
- 1896a: Kielentutkimus ja oikeakielisuus. Otava. Helsinki.
- 1896b: Suomalaisen sanakirjatyön ohjelmasta. Suomi III: 13 s. 89 – 96.
- SHORE, SUSANNA 1991: Kielitiede ja maailmankatsomus. – Lehtinen, Tapani – Shore, Susanna (toim.) Kieli, valta ja eriarvoisuus. Kieli 6. Suomen kielen laitos. Helsingin yliopisto. Helsinki.
- STRENG, HARRY 1916: Lisävalaistusta puhdaskielisyyden historiaan. Virittäjä 20: 41 – 50.
- VESIKANSA, JOUKO 1974: Täsmennyssanasato. WSOY. Helsinki.
- V.T. 1900: Yleiskielemme puhuttelutavoista. Virittäjä 4: 91 – 95.

PIRJO KARVONEN